गोतमो राहूगणः। इन्द्रः। १-६ अनुष्टुप्, ७-९ उष्णिक्, १०-१२ पंक्तिः, १३-१५ गायत्री, १६-१८ त्रिष्टुप्, (प्रगाथः =) १९ बृहती, २० सतोबृहती।

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णवा गहि।

आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः॥ १.०८४.०१

शविष्ठ- बलाधिदैवत। धृष्णो- शत्रुधर्षक। इन्द्र- परमेश्वर। ते- तुभ्यम्। सोमः- रसः। असावि- निष्पादितः। आ गहि- आगच्छ। रजः- अन्तरिक्षम्। रश्मिभिः- किरणैः। सूर्यो न- सूर्य इव। त्वा- त्वाम्। इन्द्रियम्- त्वच्छक्तिः। आ पृणक्तु- आपूरयतु॥१॥

इन्द्रमिद्धरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम्। ऋषीणां च स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम्॥ १.०८४.०२

ऋषीणाम्- मन्त्रदर्शिनाम्। स्तुतीः- मन्त्रान्। मानुषाणाम्- अन्येषामुपासकानाम्। यज्ञम्- उपासनं प्रति। अप्रतिधृष्टशवसम्- अप्रतिधर्षितबलम्। इन्द्रम्- ईश्वरम्। इत्- एव। हरी- अश्वौ प्राणप्रतीकौ। उप वहतः- समीपं प्रापयतः॥२॥

आ तिष्ठ वृत्रहन्रथं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी। अर्वाचीनं सु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना॥ १.०८४.०३

वृत्रहन्- आवरणभेदक। रथम्- स्ववाहनम्। आ तिष्ठ- आरोह। ते- तव। हरी- आकर्षणशक्तिप्रतीकाश्वौ। ब्रह्मणा- मन्त्रेण। युक्ता- संपन्नौ। ग्रावा- स्थैर्येण सोमाभिषवार्थं प्रवृत्तः पाषाणः स्थैर्यप्रतीकः। वग्नुना- वचनीयेन शब्देन। ते- तव। मनः- चित्तम्। सु- सुष्ठु। अर्वाचीनम्- अभिमुखम्। कृणोतु- करोतु॥३॥

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदम्। शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन्धारा ऋतस्य सादने॥ १.०८४.०४

इन्द्र। ज्येष्ठम्- मुख्यम्। अमर्त्यं- अमृतम्। मदम्- तृप्तिकरं हर्षकरम्। इमम्- एनम्। सुत म्- निष्पन्नं रसम्। पिब- अनुभव। ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य। सदने- सद्मनि। शुक्रस्य- पवित्ररसस्य। धाराः। त्वा- भवन्तम् प्रति। अभ्यक्षरन्- प्रवहन्ति॥४॥

इन्द्राय नूनमर्चतोक्थानि च ब्रवीतन। सुता अमत्सुरिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः॥ १.०८४.०५

नूनम्- निश्चयेन। इन्द्राय- परमेश्वराय। अर्चत- पूजां कुरुत। उक्थानि- मन्त्रान्। ब्रवीतन- ब्रूत। सुताः- निष्पन्नाः। इन्दवः- स्यन्दनशीला रसाः। अमत्सुः- इन्द्रमतोषयन्। ज्येष्ठम्- मुख्यम्। सहः- बलभूतमिन्द्रम्। नमस्यत- नमस्कुरुत॥५॥

नकिष्ट्वद्रथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे। नकिष्ट्वानु मज्मना नकिः स्वश्व आनशे॥ १.०८४.०६

इन्द्र। यत्- यस्मात्। हरी- आकर्षणशक्तिप्रतीकभूताश्वौ। यच्छसे- योजयसि। तस्मात्। त्वत्- भवतोधिकः। रथीतरः- रथी। नकिः- कोपि नास्ति। मज्मना- ध्यानेन। त्वा- भवन्तम्। अनु- अनुसरणाय। नकिः- न कोपि पूर्णतया शक्तः। नकिः स्वश्वः- न कोपि त्वत्समः सुप्राणः। आनशे- न कोपि त्वामीशितुं शक्तः॥६॥

य एक इद्विदयते वसु मर्ताय दाशुषे। ईशानो अप्रतिष्कुत इन्द्रो अङ्ग॥ १.०८४.०७

ईशानः- ईश्वरः। अप्रतिष्कुतः- अप्रतिशब्दितः। कु शब्दे। इन्द्रः। अङ्ग- क्षिप्रम्। एक इत्- एक एव। दाशुषे- दानशीलाय। मर्ताय- मनुष्याय। वसु- संपदम्। विदयते- ददाति। दय दानादिषु॥७॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत्। कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग॥ १.०८४.०८

कदा। इन्द्रः। अराधसम्- वृद्ध्यै संसिद्ध्यै वा न यतमानम्। मर्तं- मनुष्यम्। क्षुम्पमिव- छत्राकमिव। पदा- स्वपादेन। स्फुरत्- आक्रमिष्यति। कदा। नः- अस्माकम्। गिरः- मन्त्रान्। शुश्रवत्- श्रोष्यति ॥८॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति। उग्रं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग॥ १.०८४.०९

यः। सुतावान्- रसनिष्पादकः सन्। बहुभ्यः- बहुभूतहिताय। त्वा- भवन्तम्। आ- मर्यादया। आविवासति- परिचरति। तत्- तस्मै। इन्द्रः। उग्रम्। शवः- बलम्। पत्यते- अनुगृह्णाति ॥९॥

स्वादोरित्था विषूवतो मध्वः पिबन्ति गौर्यः।

या इन्द्रेण सयावरीर्वृष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यम्॥ १.०८४.१०

स्वादोः- स्वादिष्ठस्य। इत्था- इत्थम्। विषूवतः- प्रवाहवतः। विष्लृ व्याप्तौ। मध्वः- मधुरस्य। रसम्। गौर्यः- गावश्चिद्रश्मयः। पिबन्ति- अनुभवन्ति। वृष्णा- वर्षकेण। इन्द्रेण। सयावरीः- गच्छन्तः। वस्वीः- निवासभूताः। चित्तस्तम्भकारकाः। वस निवासे। वसु स्तम्भे। स्वराज्यमनु। शोभसे- शोभायै। मदन्ति- रसे तृप्यन्ति ॥१०॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम्॥ १.०८४.११

अस्य- इन्द्रस्य। पृशनायुवः- स्पर्शनकामाः। ताः। पृश्नयः- गावश्चिद्रश्मयः। सोमम्- रसम्। श्रीणन्ति- पक्वं कुर्वन्ति। श्रीञ् पाके। इन्द्रस्य- परमेश्वरस्य। प्रियाः। धेनवः- चिद्रश्मयः। सायकं वज्रम्- आयुधम्। स्वराज्यमनु। हिन्वन्ति- वृत्रं प्रति प्रेरयन्ति ॥११॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरूणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम्॥ १.०८४.१२

अस्य- इन्द्रस्य। प्रचेतसः- प्रकृष्टज्ञानाः। ताः- चिद्रश्मयः। नमसा- नमस्कारेण। सहः- इन्द्राख्यं बलम्। सपर्यन्ति- उपासते। पूर्वचित्तये- पूर्व्याय ज्ञानाय। वस्वीः- चित्तवृत्तिस्तम्भकारिणः। स्वराज्यमनु। अस्य- इन्द्रस्य। व्रतानि- धर्मान्। सश्चिरे- सिषेविरे॥१२॥

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः। जघान नवतीर्नव॥ १.०८४.१३

अप्रतिष्कुतः- अप्रतिशब्दा। इन्द्रः- इन्द्रियेशनशीलबलदेवता। दधीचः- धारणाशीलस्योपासकस्य। अस्थभिः- अस्थ्युपलक्षितसुषुम्नादिनाडीभिः। नवतीर्नव। वृत्राणि- आत्मावरणशक्तीः। जघान- अवधीत्॥१३॥

इच्छन्नश्वस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम्। तद्विदच्छर्यणावति॥ १.०८४.१४

पर्वतेषु- गिर्युपलक्षितजडेषु। यत्- यः। अश्वस्य शिरः- प्राणस्य उच्छ्रितभावः। अपश्रितम्- पिहितः। अश्वः प्राणप्रतीकः। तत्- तम्। इच्छन्। शर्यणावति- अन्तरिक्षे प्राणमयकोशे। शर्यणोऽन्तरिक्षदेशस्तस्यादूरभव इति दयानन्दः। विदत्- प्राप॥१४॥

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम्। इत्था चन्द्रमसो गृहे॥ १.०८४.१५

अत्राह- अस्मिन्नेव। चन्द्रमसः- सोमस्य। गृहे- सदने। त्वष्टुः- सूर्यस्य। गोः- चित्किरणस्य। नाम। अपीच्यम्- पिहितम्। अमन्वत- ऋषयोऽजानन्। चन्द्रस्य किरणा अपि सूर्यस्यैवेत्याधिभौतिके। सोमे यो रसोस्ति मनुष्यप्रज्ञोपलक्षितनिशायां सोपि आत्मसूर्यस्यैवेत्याध्यात्मिके। लोके यो रसो धार्मिकोऽनुभूयते सोप्यध्यात्मरसस्य मात्रैव॥१५॥

को अ॒द्य यु॑ङ्क्ते धु॒रि गा ऋ॒तस्य॒ शिमी॑वतो भा॒मिनो॑ दुर्हृणा॒यून्।

आ॒सन्नि॑षून्हृ॒त्स्वसो॑ मयो॒भून्य ए॑षां भृ॒त्यामृ॒णध॒त्स जी॑वात्॥ १.०८४.१६

अद्य- इदानीम्। ऋतस्य- प्रकृतिनियतिभूतसत्यस्य रथमयस्य। अनेन इन्द्रस्य वाहनमृतमिति ज्ञायते। धुरि- अश्ववहनप्रदेशे। कः। शिमीवतः- बलिनः। भामिनः- दीप्तिमतः। दुर्हृणायून्- दुःसहक्रोधान्। हृणीयति क्रुध्यति। आसन्निषून्- आयुधास्यान्। हृत्वसः- शत्रुहृदयक्षेपणकारिणः। मयोभून्- आनन्दकरान्। गाः- रश्मिदीप्तानश्वान् प्राणप्रतीकान्। कः। युङ्क्ते- योजयति। एषाम्- एतेषामश्वानां प्राणानाम्। भृत्याम्- भरणक्रियाम्। ऋणधत्- यः समर्धयति। सः। जीवात्- उज्जीवनमनुभवेत्॥१६॥

क ईषते तुज्यते॒ को बि॑भाय॒ को म॑ंसते॒ सन्त॒मिन्द्रं॒ को अन्ति॑।

कस्तो॒काय॒ क इभा॑यो॒त रा॒येऽधि॑ ब्रवत्त॒न्वे॒३ को जना॑य॥ १.०८४.१७

कः। ईषते- अध्यात्मदर्शनं प्रति गच्छति। ईष गत्यादिषु। कः। तुज्यते- गमनसमये आवरणशक्तिभिः हिंस्यते। तुज हिंसायाम्। कः। बिभाय- आवरणशक्तिभ्यो बिभ्यति। सन्तम्। इन्द्रम्। कः। मंसते- आवरणशक्तिभ्यो भयात् ध्यायति। कः। अन्ति- तस्यान्तिकं गच्छति। तोकाय- सन्तत्यै। इभाय- गजोपलक्षितबलाय। उत- अपि च। राये- दानयोग्यसम्पदे। तन्वे- अस्मद्रूपाय। जनाय- जनहिताय। कः। अधि ब्रवत्- अधिवचनं कुर्यात्॥१७॥

को अ॒ग्निमी॑ट्टे ह॒विषा॑ घृ॒तेन॑ स्रु॒चा य॑जाता ऋ॒तुभि॑र्ध्रु॒वेभिः॑।

कस्मै॑ दे॒वा आ व॑हानाशु॒ होम॒ को म॑ंसते वी॒तिहो॑त्रः सुदे॒वः॥ १.०८४.१८

घृतेन हविषा- पूतनवनीतेन पूतचित्तेन वा हव्येन। कः। अग्निम्- वेदिस्थपावकं सर्वभूतहितक्रतुं वा। ईट्टे- स्तौति। ध्रुवेभिः- सनातनैः। ऋतुभिः- वसन्तादिकालैः। स्रुचा- यज्ञपात्रेण। यजाते- यजेत्। कस्मै। देवाः- देवताः। आशु- क्षिप्रम्। होम- ह्वातव्यं धनम्। आ वहान्- आवहन्ति। वीतिहोत्रः- प्राप्तयज्ञः। सुदेवः- शोभनदेवताकः। कः। मंसते- ध्याति उपासनं करोति ॥१८॥

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम्।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः॥ १.०८४.१९

शविष्ठ- बलाधिदैवत। देवः सन्। त्वम्। मर्त्यं- उपासकम्। प्र- प्रकर्षेण। शंसिषः- स्तुहि। मघवन्- इन्द्र। त्वदन्यः- भवदन्यः। न। मर्डिता- आनन्दयिता। अस्ति- भवति। ते- भवते। वचः- मन्त्रम्। ब्रवीमि- वदामि ॥१९॥

मा ते राधांसि मा त ऊतयो वसोऽस्मान्कदा चना दभन्।

विश्वा च न उपमिमीहि मानुष वसूनि चर्षणिभ्य आ॥ १.०८४.२०

ते- भवतः। राधांसि- वृद्धयः। ऊतयः- रक्षाशक्तयः। वसो- अस्मच्छरणभूत। वस निवासे। अस्मान्- नः। कदा चन- कदाचिदपि। मा दभन्- मा नाशयन्तु। मानुष- मनुष्यहित। चर्षणिभ्यः- सूक्ष्मदर्शिभ्यः। नः- अस्माकम्। विश्वा वसूनि- सर्वाणि चित्तवृत्तिस्तम्भकराणि दर्शनानि। उपमिमीहि- अन्तिके संपादय ॥२०॥